

R E C E N Z I J A

Kontušo juostos ir Lietuva

Gražina Marija Martinaitienė. *Kontušo juostos Lietuvoje*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, 404 p., 136 il.

Vienas išpūdingiausių 2007 m. menotyros leidinių – Gražinos Marijos Martinaitienės knyga „Kontušo juostos Lietuvoje“. Joje autorė apibendrina beveik dviejų dešimtmečių trukmės darbą tyrinėjant šią specifinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų kultūros paveldo dalį. Fundamentalus tomas vienodai nuosekliai ir išsamiai įvykdo mokslo monografijos, šaltinių publikacijos, katalogo ir reprodukcijų albumo uždavinius. Tai reto universalumo leidinys, nes ši knyga, nesupaprastinant pagrindinių mokslinės objekto ekspertizės tikslų, sėkmingai atlieka ir šviečiamąją funkciją, didelei mūsų visuomenės daliai atskleisdama dar nežinomą ar tik paviršutiniškai pažįstamą LDK dailės palikimo klodą. Skaityti paskatins dalykiškas ir aiškus, bet mokslo veikalui įmanomai vaizdingas, vietomis net intriguojantis dėstymas, gyvybinga teksto kalba. Leidinys taps parankine muziejininkų, paminklosaugininkų bei taikomosios dailės tyrėjų darbo knyga. Drauge tai išskirtinio patrauklumo albumas, kurio estetinį žavesį nulemia pačių kontušinių juostų meninės ypatybės. XVIII a. audiniai – visos Europos tekstilės istorijos *acme*, ypač dėl jų atspalvių subtilumo, kolorito įvairovės bei atlikimo technikų sudėtingumo. Šiais atžvilgiais kontušo juostos, rytų ir vakarų (persų, turkų bei prancūzų) šilko audimo tradicijų lydinys, įamžina paskutinįjį naujųjų amžių tekstilės žydėjimo blyksnį.

Aštuoniuose knygos skyriuose pateikta juostų specifikos, kilmės ir atskirų audybos dirbtuvių charakteristika bei istorija. Vienas skyrius aptaria rusiškų kušakų sklaidą LDK, vienas – kontušo juostų likimą XIX–XX amžiais. Knygą papildo septynios šaltinių publikacijos – originalūs tekstai ir vertimai, dokumentuojantys LDK juostų gamybos eigą. Pusę tomo užima iliustruotas Lietuvoje išlikusių vertingiausių juostų ir dirbinių iš jų katalogas, sudarytas pagal visus muziejininkystės reikalavimus, nurodant kūrinio metriką, istoriją, aprašą, šaltinius ir literatūrą.

Knygoje G. M. Martinaitienė apibendrina, regis, visa tai, ką šiandien įmanoma pasakyti apie kontušo juostų gamybą ir meninę raišką, daugelyje vietų koreguodama ir papildydama ankstesnius užsienio menotyrininkų teiginius. Monografijoje autorė susistemino ir turimas žinias apie juostas, išlikusias Lietuvoje. Ji ilgainiui patikslino keliasdešimties juostų, saugomų Lietuvos muziejuose, metrikas, o ekspedicijų metu atrado ne vieną naują audinio pavyzdį. G. M. Martinaitienė detaliai išanalizavo standartinę šio juostų tipo struktūrą, todėl nagrinėdama atskirus egzempliorius galėjo konkrečiai argumentuoti savo pateiktas atribucijas – ornamento ir technikos analizės pagrindu jas priskirti tam tikriems autoriams, audykloms ir jų veiklos laikotarpiams.

Lenkų ir baltarusių menotyrininkai (pastarieji dažniausiai sekdami lenkų pėdomis) išleido keletą stambių kontušo juostoms skirtų studijų, albumų, daug straipsnių ir populiarių leidinių. Tuo tarpu Lietuvoje, išskyrus keletą pačios G. M. Martinaitienės straipsnių, kontušo juostų tema iki šiol nedaug rašyta. Viena vertus, tai liudijo įsisenėjusį atsargų požiūrį į

patį bajorišką kultūros reiškinį, kaip ir į kitą kosmopolitinio pobūdžio arba ne vietinės kilmės meninį palikimą. Netiesioginiu būdu jo buvo išsižadėta, lengva ranka perleidžiant moralines aukštuomenės kultūros tradicijų paveldo teises kaimynams. Kita vertus, iki G. M. Martinaitienės tyrimų atrodė, jog Lietuvoje pačių juostų išliko pernelyg mažai, tik po kelias pasklidusias muziejuose, privačiose kolekcijose ar panaudotas liturginiams rūbams.

G. M. Martinaitienės knyga pirmučiausia (tai autorės itin mėgiamas žodis, pabrėžtinai lietuviškas ir laužantis žiniasklaidos diegiamą kalbėsenos „formatą“) yra svarbi kai kuriais principinėmis nuostatomis. Rašydama apie gana siaurą, specifinį tekstilės meno reiškinį autorė nuolat siekia pateikti solidžių argumentų, stiprinančių pozityvų požiūrį į LDK bajoriškąjį meną. Ji akcentuoja tai, jog kontušo juostos nepagrįstai laikomos tik Lenkijos nacionalinio paveldo savastimi: „Svarbiausi kontušo juostų audybos židiniai įsisteigė ir veikė būtent Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Slucką ir Gardiną į Lenkijos karalystės sudėtį mėginantieji įterpti autoriai daro istorikams visiškai neleistiną ir garbės jiems nedarantią klaidą. Audyklų šiose gyvenvietėse steigimo iniciatoriai buvo LDK didikai ir aukšti pareigūnai“. Kadangi audyklos veikė ne viename LDK mieste, vėliau ir Didžiosios Lenkijos teritorijoje, autorė pagrįstai siūlo atsižvelgti į juostų paskirtį ir jas vadinti bendrinium „kontušo juostų“ vardu, o „Slucko juostų“ pavadinimą teikti vien šiame mieste pagamintiems audiniams.

Autorės pastangos davė papildomą, ne vien menotyrai svarbų rezultatą. Ji pagrindė arba pati nukaldino kelias dešimtis iki šiol lietuvių kalboje neegzistavusių terminų, reikalingų atskiriems juostų tipams, sudėtinėms juostos dalims ir ornamentikos elementams įvardyti. Nežinia, ar visi naujadarai prigis, tačiau keletas pagrindinių terminų atrodo gyvybingi, vaizdingi ir teiktini kalbos normų požiūriu. Svarbu, jog jie pagrįsti tiek istoriniuose šaltiniuose aptinkamais bei vartosenoje paplitusiais kitų kalbų analogais, tiek simboline arba poetine pasirinktųjų žodžių prasme. Atrodo, tikrai priimtina puošnias juostas gal užbaigas vadinti „galvutėmis“, išilginę juostos dalį – „kopetėle“ (gal vis dėlto „kopetėlėmis“?).

Autorės principus išryškina tai, jog ji nesistengia aplenksti nepatogių ar konfliktiškų klausimų, neišvengiamai iškylančių dėl pačios juostos ir jos dėvėsenos simbolinės paskirties. Vienas tokių klausimų – sarmatizmo ideologijos ir „lenkiškumo“ deklaravimas juostos nešiosena. Rami ir nuosekli istorinio konteksto analizė, kontušinio kostiumo ir juosėjimo tradicijų aptarimas autorei padeda sudėlioti taškus kompleksiniame XVII–XVIII a. ideologijos, papročių ir dailės objekto santykių paveiksle. G. M. Martinaitienės knyga iš tiesų yra kultūros tradicijų studija, kurioje juosta, LDK bajoro identifikacinis simbolis, pateikiama kaip reikšmingas konkrečios epochos ir luomo mentaliteto simptomas. Tyrinėjant juostas atsiveria privačios bajoro gyvenimosios ypatumų spektras, kurio negalėtų atskleisti vien to meto politinės ir ūkio istorijos šaltiniai. Monografijoje rekonstruojami įvairūs šiandien prarastos istorinės atminties fragmentai, pavyzdžiui, juostų spalvų pasirinkimas atitinkamoms apeigoms ir progoms, valstybinių pareigybių ir įsitikinimų reprezentacija magnatų juostomis. Apsijuosimo ritualas sukalbant malda, simboliškai sureikšmintas kasdienybės veiksmas, akivaizdžiai kalba apie sakraliojo dėmens pastovumą LDK didiko sąmonėje. Yra duomenų apie atskirų kostiumo elementų reikšmę dvasininkų, vienuolių, žydų, musulmonų bendruomenėse, šį tą žinome apie lietuvių valstiečių apdaro dalių (nuometo, prijuostės ir kitų) simboliką, tačiau bajorų kostiumo retorika – vis dar menkai mūsų įsisąmoninta praeities kultūros dalis. Šios monografijos medžiaga sustiprina principinę skaitytojų nuostatą – suvokti tradicinės sanklodos visuomenių palikimą ne vien formaliu, estetiniu požiūriu, bet kaip reikšmingą istorinio mentaliteto simptomą.

Kultūros antropologijos požiūriu reikšmingi net ir tie monografijos skyriai, kuriuose analizuojamas juostų gamyklų steigimas, veikla ir evoliucija. Monografijoje sukaupti ir atsargiai, taktiškai interpretuoti duomenys, susiję su Antano Tyzenhauzo, Leono Madžarskio, Paschalio Jakubovičiaus, Vincento du Piney, F. Selimand'o ir kitų audyklų kūrėjų bei dailininkų asmenybėmis. Iš atsitiktinių užuominų šaltiniuose sugretinama įvykius ir poelgius autorė pademonstruoja tam tikrą šių žmonių nuostatų, tarpusavio santykių ir net charakterių įtaką juostų meninei bei techninei kokybei. Ji nuosekliai analizuoja ryšį tarp gamyklų organizavimo sistemos ir jų veiklos rezultatų. Taigi monografija suteikia naudingos medžiagos ne tik LDK dailės, bet ir kitų jos kultūros ir socialinės istorijos sričių pažinimui.

Knygoje sistemingai pateikti duomenys apie visų juostų audyklų, veikusių ne vien LDK, kurių gamybos juostų išliko mūsų kolekcijose, meninius ypatumus. Pagal pateiktus apibūdinimus ir iliustracijas ateityje bus galima identifikuoti ir tas kontušo juostas, kurios iki šiol lieka „neatrstos“, t. y. tebeglūdi privačiuose rinkiniuose arba saugomos dar netyrinėtose bažnyčiose. Autorė mini gamyklas, kurių lietuvių menotyrininkai iki šiol neapartinėjo, pvz., Pastovių, Sokolovo, Kobylkos, Lipkuvo, Dancigo. Drauge ji aptaria LDK juostų audybos tradicijos formavimosi klausimus, pvz., tyrinėja garsiųjų audyklų išsirutuliojimą iš mažesnių dirbtuvių, apibūdina tradicinių kompozicijos schemų ir ornamento motyvų migraciją, meistrų (F. Selimand'o ir kitų) judėjimą ir pan. Reikalingas knygos dėmuo – pirmoji rusišku juostų „kušakų“, Lietuvoje negamintų, bet paplitusių ir išlikusių, studija.

Knygos autorė daugelyje vietų akcentavo ir išsamiai aptarė svarbų kontušo juostų paveldo klausimą – juostų su rytietiško stiliaus dekoru ir su europinių stilių (rokoko, klasicizmo) požymiais skirtumus. Skyriuje „Signatūros „F S“ mįslė“ greta šios problemos buvo intriguojančiai pateikta vieno kūrinio analizė. Ja „norėta parodyti, kaip kartais aplinkiniais keliais tenka identifikuoti audinius, kurių meistrai kopijavo kits kito pamėgtus ornamentus, kūrė įvairius tų pačių motyvų derinius bei variantus. Kontušo juostų tyrinėtojų dar laukia ne viena atradimo ir kitokios, nei buvo manyta, tapatybės nustatymo galimybė“.

X skyriuje „Bajorų mirė Lietuva“? G. M. Martinaitienė aptaria tik siauram specialistų ratui žinomus dalykus apie kontušo juostų likimą XIX–XX amžiuje. Jų istorija glaudžiai persipynusi su valstybingumo praradimu ir nacionalinės savimonės žadinimo pastangomis Rusijos imperijos užgožtoje Abiejų tautų respublikoje. Sunku galvoti apie tai, koks kiekis meniškų audinių buvo sudegintas vien dėl brangių metalo siūlų ataudų. Monografijoje G. M. Martinaitienė užfiksavo bene visus būdus ir pavidalus, kuriais kontušo juostų fragmentai pasiekė mūsų laikus. XIX a. juostos buvo naudojamos interjerų dekoravimui, pvz., salono pagalvėlėms apvilkti, baldų ir sienų puošybai. Nesukarpytų juostų Lietuvoje vis dar randama didikų įkapėse. Dauguma juostų buvo persiūtos į liturginius rūbus. Paradoksalu, kad juosta, bajorų puikybę ir turtą reprezentuojantis audinys, geriausiai išliko bažnyčiose. Iki šiol dar nežinomų juostų fragmentai aptinkami būtent arnotuose, kapse ir kituose paramentuose.

Iškiliausia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės meninės tekstilės paveldo dalis mus pasiekė buvusios didingos mozaikos fragmentų pavidalu. G. M. Martinaitienės monografija yra savotiška šios mozaikos rekonstrukcija, padedanti suvokti buvusio reiškinio parametrus ir vidinę įvairovę, jo vietą LDK kultūroje, piliečių sąmonėje, gyvenamosios ritualuose, švenčių ir kasdienybės kaitoje.